

ШАРҚИЙ ОРОЛБЎЙИ ХУДУДИНИНГ ПАЛЕОГЕОГРАФИК ҲОЛАТИ, ЎЗЛАШТИРИЛИШ БОСКИЧЛАРИ

*Махмудов Умрбек Бахтиёрлович, Урганч инновацион
университети кафедра мудири*

PALEO GEOGRAPHIC STATE OF THE EASTERN ISLET REGION, STAGES OF ASSIMILATION

*Makhmudov Umrbek Bakhtiyorovich, head of the Department of
Urgench Innovation University*

ПАЛЕОГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОГО ПРИАРАЛЬЯ, ЭТАПЫ ОСВОЕНИЯ

*Махмудов Умрбек Бахтиярович, заведующий кафедрой
Ургенчского инновационного университета*

<https://orcid.org/0009-0007-6782-4521>

e-mail:

umrbekmaxmudov0088@gmail.com

Аннотация: Археологик манбалардан маълумки, Шарқий Оролбўйи гарбий геологик асоси бўлган Султон Увайс тоғи этакларига тош даври, сўнгги тош даври, (Бурли-3) мезолит, илк неолит даври овчилари ўрнашган. Мақолада, ёзма манбалар ва археологик тадқиқотлар асосида Шарқий Оролбўйи ҳудуди сиёсий тарихи таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: географик ҳолати, миграцион жараён, сиёсий тарихи, археологик тадқиқотлар.

Аннотация: Из археологических источников известно, что предгорья горы Султан-Увайс, являющейся геологической базой Восточного Приаралья на западе, были заселены охотниками каменного века, позднекаменного века, (Бурли-3) мезолита и раннего неолита. В статье на основе письменных источников и археологических исследований анализируется политическая история Восточного Приаралья.

Ключевые слова: географическое положение, миграционный процесс, политическая история, археологические исследование.

Abstract: It is known from archeological sources that the foothills of the Sultan Uwais mountain, which is the geological base of the Eastern Archipelago in the west, were inhabited by hunters of the Stone Age, the Late Stone Age, (Burli-3) Mesolithic, and the Early Neolithic. The article analyzes the political history of the Eastern Aral Bay region based on written sources and archaeological research.

Key words: geographical position, migration process, political history, archaeological research.

КИРИШ/ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION.

Турон пасттекислиги шимолида географик кенглик палеотектоник харакатларнинг бир неча маротаба такрорланиши натижасидир. Географик ва геологик нашрларда қайд қилинган маълумотларга кўра, Амударёнинг Оқчадарё ирмоғига Сирдарёнинг Қувондарё, Жанодарё

ва Инкордарёлар ирмоқлари кўшилиб, сувларини Орол ботиғига олиб бориши муносабати билан “Шарқий Оролбўйлари текислиги шаклланган” [1]. Тадқиқотчилар қайд қилишича, мил.авв.4-3 минг йилликлар илгари Қизилқум-Оролбўйи оралиғи текислик бўлган [2.-С.290-291].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD/LITERATURA II METOD /MATERIALS AND METHODS.

Археологик нашрлардан маълумки, Шарқий Оролбуйига ғарбий жихатидан геологик асоси бўлган Султон Увайс тоғи этаклари тош даври, сўнгги тош даври, (Бурли-3) мезолит, илк неолит даври овчилари ўрнашган [3-С.74-77]. Мил.авв. IV-III минг йилликларда Оқчадарё ирмоғи соҳили этаклари географик ҳолатини акс эттирган Жонбос-4 уруғ-жамоалари миграцион сиёсати натижалари Ғарбий Қозоғистоннинг Саксаул ҳудудидан олинган [4-С.6-8]. А.В.Виноградов қайд қилишича, Жанодарё ва Инкордарё ирмоқлари соҳили адоғига уланган ҳудудда неолит даврига оид ашёлар олинган [5-С.75-85]. А.К.Мартынов қайд қилишича, мезолит ва неолит даврида Урал тоғи жануби-ғарбий ҳудудида овчилар бўлганлар [6-С.42]. Калтаминорлик овчи-термачилар билан алоқалар олиб борганлар [7-С.3-8]. С.П.Толстов Хоразмда бронза даври хронологиясини мил.авв. II минг йиллик ўрталари- I минг йиллик бошлари билан белгилайди [8-С.67-68].

МЕТОД. Мазкур мавзуни ёритишда тарих фанида тадқиқотнинг муҳим методларидан – тарихийлик, хронологик (тарих ёзишнинг даврий кетма-кетлиги), маълумот ва адабиётларни қиёсий таҳлил қилиш ҳамда синтез қилиш, ҳолислик ва реаллик тамойилларидан фойдаланилди.

МУҲОКАМА/ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION. Жанубий Оқчадарё ҳавзаси ҳудуди Анга-5, Кават-3, Кокча-3 манзилгоҳлардан олинган ашёлар бронза даврида кечган этник жараёнларни изоҳлайди. Хусусан, Кокча-3 манзилгоҳи аҳолиси қолдирган 100 та қабрдан 74 таси ўрганилган. Режавий тузилиши тўғрибурчак шаклда, ҳажми 2,2-2,5x1,8-2м. Йирик, кичик ҳажмли қабрлар 1-1,5x1,7-1,9м. Оқчадарё ирмоғи шимоли ҳамда Сирдарёни Жонидарё ирмоқлари атрофларида 25 та манзилгоҳлар аҳолиси неолит уруғи ворислари бўлиб, уларнинг хўжалик анъаналарини давом эттирганлар. Албатта, умумий географик ҳудуд, сув ҳавзалари органик дунёга уларни соҳили этаги атрофлари флора ва фаунага сероблиги иктисодий захираси барқарор

бўлган [9-С.137]. М.А.Итина қайд қилишича, Оқчадарё ирмоғи шарқий шахобчалари, Жонидарё ирмоқлари теварак-атрофларида ўрнашган қабилалар овчилик (ёввойи хайвонлар, балиқ овлаш) ва чорвачилик касби-корлари бўлиб, аجدодлари анъаналарига содиқ қолганлар [10-С.184-185].

Бронза даври сўнгги босқичи (мил.авв.Х-VIII асрлар) жамиятининг географик манзарасини ёғоч устунли ярим ертўла Яккапарсон-2, Кават-2 манзилгоҳлари, Сирдарё, Инкордарё куйи ҳавзаси шимолий ҳудудини эса Шимолий Тагислен мақбараси акс эттирганлар [11-С.130-140].

Оқчадарё ирмоғи соҳили ҳудудига геологик жихатидан уланиб кетган Бухоро-Қорақўл ҳудуди ҳам неолит даври овчи-термачилар жойлашиб этник муносабатлар географиясини ҳосил қилганлар. Мисол тариқасида Қуйи Зарафшон ҳавзасида ҳудуд географик ҳолатини намоён қилган Зарафшон дарёсининг Маҳондарё ирмоғи сув сатҳи кўтарилиши натижасида Қизилқум барханлари ўртасидаги ботиклар сув ҳавзаларига айланиб кичик ва катта тузконлар атамасида адабиётлардан ўрин олган соҳил этаклари ҳудудлари Дарвозақир 1,2 манзилгоҳлари сунъий тарзда ер сатҳига қурилиб, неолит даври уруғ-жамоалари этник муносабатларни олиб борганлар, улар Калтаминор маданиятига жалб қилинган [12-С.25-29].

Жанубий Оқчадарё ҳавзасида бронза даври Кўкча-3 қабристонидан олинган ашёлар, Дарвозақирликлар авлодлари бўлган аҳоли оламдан ўтганларни айнан шаклдаги мозорларга жойлаштирганлар, бу археологик адабиётларда Зомон бобо номи билан маълум [13-С.59-65]. Бундай ўхшаш қабр-мозорлар Ургут, Самарқанд, Саразм, Жом қишлоқлари атрофларида археологик жихатидан ўрганилган [14-С.56-62]. А.С.Сағдуллаев мил.авв. Х-VIII асрлар Ўрта Осиё тарихида бронза жамиятидан темир даврига ўтиши даври деган хулосага келган [15-С.229-234]. Мазкур тарихий даврда Фарғона водийсида Далварзин, Сурхон воҳасида Жарқўтон аҳолиси хўжаликда темир ашёсидан меҳнат қуролларини ишлатган бўлса [16-С.28-29], шимолий Оқчадарё ва Жанидарё, Инкордарё

ирмоқларида бронза даври аҳолиси кундалик фаолиятларида темир курулларидан фойдаланмаганлар. М.А.Итина маълумотига кўра, Жанубий Оқчадарё ҳавзасида Яккапарсон-2 аҳолиси маданияти (ёғоч устунли ярим ертўла) мил.авв. IX-VIII асрларга оид бўлиб, унинг аҳолиси этник жараённи олиб борган [11-С.130-140]. Худди ушбу тарихий санада Сирдарёни Инкордарё қуйи ҳавзаси шимолий худудида Гумбазли бинокорлик билимида Тагискен иншооти бунёд қилинган [17-С.151-171].

Сирдарё қуйи ва ўрта қисмида шаклланган текисликда Жетиасар, Чирикработ, Бабишмулла, Баланди ва Барактам каби турар жойлар чорвадор аҳоли манфаатларига хизмат қилган. Сирдарё ҳавзаси теварак-атрофларида 3та қабилалар иттифоқи шаклланган. Жонидарё ҳавзасида алашаклар, Қувондарё ҳавзасида Тохарлар (мил.авв. II- Iасрларда) Хоразм орқали Сурхон воҳасига бориб жойлашганлар. Тарихий адабиётларда Сурхон воҳаси Тохаристон деб қайд қилинган. С.П.Толстов фикрича Инкордарё ирмоғи қуйи ҳавзаси атрофларида кўчманчи қабилалар иттифоқларидан бири Сакараваклар ўрнашган. Маълумки, Амударё Оқчадарё ва Сирдарёнинг Жонидарё, Инкордарё ва Қувондарё ирмоқлари сувлари туташган худуд географик манзарасини антропоген ландшафт, экологияси, бир-бирига тутшиб кетган ботқоқликлар, сув ҳавзалари соҳили этакларида истиқомат қилган аҳоли юқорида қайд қилинган ёдгорликларда истиқомат қилиб, этник муносабатларни турли атамага эга бўлсалар ҳам ўзаро ҳамкорликда умум географик кенгликда фаолиятларини олиб бориб, антик дунёда ўз тарихига эга бўлганлар. Тагискен ижодкорлари юқорида қайд қилган худудни икки босқичда ўзлаштиришни олиб борганлар. 1-босқичнинг хронологик илк даври мил. авв. VII-V аср, кейинги босқич мил.авв. IV-II асрлар. Биринчи тарихий санага Оқчадарё ирмоғи шимолий худуди ва Жонадарё ҳавзасини Жалдибой қудуғи атрофлари ўзлаштирилган. Асосий хўжалик тури овчилик, термачилик.

Иккинчи тарихий даврда жойлашган аҳоли маданиятида маҳаллий хусусиятларга

эга бўлган, яъни Оқчадарё ва Жонидарё зироатчилик сунъий суғорма дехқончилик (Шимолий Оқчадарёда Барактам) Жонидарёда Чирикработ [18-С.236].

Чирикработ кўчманчи қабилалар теварак-атрофларида озиқ-овқат захираси тўхтовсиз фойдаланиш муносабати билан камайиши сабаб, Инкордарё ирмоғи этагида Оқсур баландлигида турар жойларни бино қилганлар. Шундайлардан бири Баланди-1,2,3 истехкомли хусусиятга эга бўлган. Мил.авв. V аср ўрталаридан милодий VI-VII асрлар мобайнида Жетиасар сойи атрофлари этник жараёнлар макони бўлган. Аҳоли қўшни худудлар сари миграцион сиёсатни олиб бормаган, бунга эса табиий манбалар захираси сероблигидир. Жетиасар козоқ халқи талаффузида “етти ёдгорлик”, аслида 20 дан зиёд ёдгорликлар бўлган. Чунончи: Алтин-асар, Жетиасар-9 [19-С.170-186]. С.П.Толстов ва Д.Дурдиевларни Амударё Довдон ирмоғи қуйи ҳавзасида Канғакир баландлигида истехкомли Қанғқальанинг Қанғ давлати ички сиёсатида устувор бўлган қалъаларни бунёд қилиш сиёсатида алоқаси йўқ [20-С.31-37]. С.П.Толстовнинг илк монографиясида Кангуйнинг жойлашиши тўғрисидаги маълумотига эътибор берган Б.И.Вайнберг асарида махсус тепа Кангюй, Кангха, Кангара ажратилган. Тадқиқотчи, Кангуйни Шарқда у шарқий худуди, жанубда Тошкент воҳаси, шимолда Сирдарё қуйи ҳавзаси худудида жойлаштирган. Шу билан бирга, олима Хан катта уй тарихига оид “Цянь Хан шу” асари асосида Кангуйни қуйидагича тасвир қилади:

1. Кангуй ҳокими Лоюени давлати пойтахти Битенга келиши, Чанандан 12 300 ли. Битян ҳоким томонидан бошқарилмайди. Лоюенидан 7 кун йўл юриши билан хукмдорга етиб келган. Унинг ер айланаси 9104 ли. Аҳолиси 120000 оила, 600000 аҳоли, армия таркиби 120000 минг киши. Довондан Битянгача 1510 ли.

2. Кангюй таркибида 5 та кичик ҳокимликлар мавжуд, яъни 1) Сусиеский хукмдор; 2) Фумцский хукмдор; 3) Юниский хукмдор; 4) Гиский хукмдор; 5) Юегяньский хукмдор. Кангуй Усун ғарби ва шимоли-ғарбида жойлашган [24-С.268-271]. Олима

Кангуй масаласида якуний хулосада, Канг, Кангха Сирдарё қуйи ҳавзаси, Цу, Сарысу ва Сирдарья [21-С.283] эканлигини қайд этади. Энди, ёзма манбаларда Кангх, Кангуй давлати қандай жойлаштирилган. Ёзма манбалар ахбороти чекланган шароитда географик ўрин, этник муносабатлар, ўзлаштирилиш жараёни, аҳоли зичлиги, ҳудудий жойлашиш чегараларини аниқлашда археологик нашрларда қайд қилинган маълумотларнинг аҳамияти катта.

НАТИЖАЛАР/РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS.

Археологик тадқиқотлар натижаларини асос қилиб олган нашрларда қайд қилинишича, мил.авв. II минг йиллик ўрталаридан Қуйи Сирдарё Инкордарё, Жонидарё ва Қувондарё ирмоқларига Ёнбошқала баландлиги (Жанубий Хоразм) атрофларида Сувёрганликлар тарих тақозосига кўра келиб жойлашиб, ҳаётий тажрибасини янада ривожлантирганлар. Чунки, мазкур ирмоқлар соҳили этаклари табиий ресурсларга сероб бўлган. Кези келганда таъмирлаш лозим бўладик, Султон Увайс тоғи этакларида тош даври, сўнгги босқичи уруғ жамоалари (Бурли-3) билан Сирдарёнинг юқори қисмида истиқомат қилган овчилар алоқалари, кейинги тарихий даврда давом этган. Мил.авв. VII асрдан бошлаб, Инкордарё ирмоғи уйи ҳавзасида этник жараёнларнинг жадал ривожланишига урбанизацион жараёнлар сабаб бўлган. Бизнинг назаримизча, Шимолий Бактриядан Зарафшон водийси жанубида бир қатор турар жойларга (Еркурган) асос солиб, Амударё ўрта қисми Сарикамишбўйи ҳудудини ўзлаштириб, Одойтепани бунёд қилганлар. Одойтепа аҳолиси “Қоҳин” раҳнамолигида Сирдарёнинг Инкордарё ирмоқлари атрофларига кўчиб келиб, унинг шимолида Тагискен, кейинги тарихий даврда унинг ворислари босқичма-босқич шимолга қараб Жонидарё, Қувондарё ирмоқлари этакларига уланиб кетган баландлик ва текисликларда турар жойларни курганлар. Мил.авв. III асрга келганда ёзма манбалар ва археологик адабиётларда кўчманчи аҳоли “қанг” атамаси билан сиёсий бирлашма асосида бирлашганлар. Мил.авв. II асрда Қанг давлати иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан қудратли бўлганлиги боис, шимолий

оқчадарёнинг Шарқий ҳудудлар сари географик ҳудуди кенгайган.

Шу тариқа, ёзма манбалар ва археологик тадқиқотлар натижалари Шарқий Оролбуйи ҳудудида мил.авв. III асрдан сиёсий манзара тарихини бошлаган Қанг давлатининг жойлашиши, этник жараёнлар, ҳудудий чегаралари ойдинлаштирилмаган. Худди шу ҳолат Қанг давлати мисолида кечган. Назаримизча, Сирдарё юқори қисмида этник муносабатларни олиб борган тош асри овчилари аҳоли сони ошганлиги сабаб, Қувондарё, Жонадарё ва Инкордарё ирмоқлари қуйи ҳавзаларига жойлашиб, табиий ресурслардан унумли фойдаланиб, мил.авв. II минг йиллик ўрталарига келганда Андроноваликлар бир гуруҳ вакиллари билан омухталашиб, этник муносабатларни олиб борганлар.

ХУЛОСА/ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION. Мил.авв. IX-VIII асрларда Инкордарё ирмоғи қуйи этакларида ўрнашган аҳоли бинокорлик билими асосида шимолий Тагискен думалоқ Гумбазли ёдгорликни бино қиладик, бу ўзига хос меъморий кашфиёт эди. Худди шу ҳудудда ўрнашган аҳоли антик даврда Қуйи Сирдарё атрофларини жадал ўзлаштириш тадбирини олиб бориб, доимий макон бўлган тураржойларда яшаб чорвачилик хўжалигини олиб бориб, жамият иқтисоди асосини яратганлар. Мил.авв. III асрга келганда чорвадор қабилаларнинг ҳарбий конфедерацияси Қанг давлати номида ёзма манбаларда қайд қилинган. Қанг давлати тарихига оид ахборотлар географияси кенг бўлганлиги сабаб, тадқиқотчилар эътиборини жалб қилиши табиий. Шу жиҳатидан Сирдарё қуйи ҳавзаси географик ҳолати, иқлим-ландшафт шароити таъсирида вужудга келган экологик вазият одамзотнинг жойлашиб, улар томонидан яратилган моддий ва маънавий маданият тарихига аниқлик киритган, уларни бир тарихий тизимга жойлаштириш муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ/ СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ/ REFERENCES:

1. Кесь А.С. Антропогенное воздействие на формирование аллювиально дельтовых равнин Амударьи // Культура и искусство древнего

- Хорезма-М.: Наука, 1991-С.73. Баратов П., Маматкулов М, Рафиков А. Ўрта Осиё табиий географияси - Тошкент,: Ўқитувчи, 2002-Б.152. Жадвал 2. Ўрта Осиё дарёлари ва Орол денгизининг тўртламчи даврдаги ҳолати. Харита.
2. Виноградов А.В., Итина М.А., Кесь А.С., Мамедов Э.Д. Палеогеографическая обусловленность расселения древнего человека в пустынях Средней Азии //Первобытный человек его материальная культура и природная среда в Плейстоцене и Голоцене //-М.Наука.1974-С.290-291.
3. Виноградова Е.А. Первые палеолитические находки в Султануиздаге //Приаралье в древности и Средневековье - М.: Наука. ИВЛРАН.1998-С.74-77.
4. Формозов А.А. Об открытии Кельтеминарской культуры в Казахстане. Вест. Каз Фан 1945 № 2-С.6-8.
5. Виноградов А.В. Археологическая разведка в районе Аральско-Саксаульской в 1955 г-Труды Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР-Алма-Ата, 1959. Т.7 - С.75-85.
6. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта-М.: Наука, 1962 - С. 42.
7. Виноградов А.В. О распространении наконечников стрел Кельтеминарского типа //Этнография и археология Средней Азии-М.: Наука 1979-С.3-8.
- 8.Мартынов А.К. Археология СССР (Учебное пособие-М., Высшая школа.1973-С.67-68.
- 9.Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта - М.: ИВЛ. 1962-С.137. Рис 72 Карта.
10. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья //ТрХАЭЭ-М.: Наука, 1977. Т.Х-С.184-185.
11. Итина М.А. Поселение Якке - Парсан-2 (Раскопки 1958-1959 гг-М.: Наука, 1963. Вып 6. - С.107-129. Ягодин В.Н. Поселение Амирабадской культуры Кават-2 //МХЭ, - М.: Наука.1963. Вып-6 - С.130-140.
12. Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в Низовьях Зарафшана-Ташкент, Фан.1966 - С.25-29.
13. Аскарлов А. Культура Заман-Баба в Низовьях Зеравшана //ОНУ-1962. Ташкент. Фан. - Вып.1 - С.59-65.
14. Аскарлов А. Раскопки Могильника эпохи бронзы в Муминабаде //ИМКУ-Ташкент 1969. Вып 8. - С.56-62.
15. Сагдуллаев А.С. Заметки о раннежелезном веке Средней Азии //СА-М.: Наука, 1982. № 2. - С.229-234.
16. Заднепровский Ю.А. Чустская культура в Ферганской долине //Средняя Азия в эпоху камня и бронзы-М-Л, Наука 1966-С.199-200. Хуфф Д.Шайдуллаев Ш.Б. Некоторые результаты работ узбекско-германской экспедиции на городище Джаркутан //ИМКУ-Самарканд 1999.Вып 30-С.28-29.
17. Толстов С.П., Итина М.А. Саки Низовья Сырдарьи //По материалам Тагискена //СА.-М.Наука,1966. Вып-2-С.151-171.
- 18.Толстов С.П. Работы Хорезмской экспедиции 1949-1953 //Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949-1953-М. Наука. 1958. Т.2 - С.236.
19. Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция в 1948-Известия АН ССР, Серия. История и философия. 1949. № 3. - С.246-259. Ўша муаллиф. По древним дельтам Окса и Яксарта-М.: Наука.1962 - С.170-186.
20. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. - М.: Наука, 1962-С.227. Дурдиев Д. Канга-2 поселение эпохи поздней бронзы //Проблемы археологи Туркменистана-Ашхабад,1984-С.31-37.
21. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в Древности –VII в до.н.э-VIII в.н.э.-М. Вост лит. РАН. 1999 – С. 268-271.